

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

Полоз К. Ю.,
аспірантка кафедри суспільних наук, інформаційної
та архівної справи, Центральноукраїнський
національний технічний університет
(Україна, Кропивницький), poloz_katerina@mail.ru

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Аналізуються основні чинники відсталіх капіталістичних перетворень в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX століття. Актуальність дослідження полягає у тому, що на сьогодні українське суспільство переживає стадію переосмислення історичного досвіду дореволюційної Російської імперії в усіх сферах практичного життя. На основі аналізу літератури та архівних матеріалів у статті досліджується проблема дворянства як фактора розвитку промисловості у Наддніпрянській Україні. Показано, що дворянство представлено в країні як найбільш підготовлений прошарок суспільства на початку нових соціально-економічних відносин. З'ясовано найбільш пріоритетні для них галузі промисловості. У статті також розкривається загальна історична ситуація стану промисловості на українських землях у першій половині XIX ст. При написанні статті були використані історичний, порівняльний та системний методи.

Ключові слова: промисловий переворот, промисловість, поміщицьке господарство, підприємство, цукрова промисловість.

Питання щодо соціальних, економічних, технологічних трансформацій на початку XIX століття, а зокрема передумов промислового перевороту у вітчизняному господарстві, висвітлювалось у таких дослідженнях: з історії України, з історії народного господарства; у монографіях з економічної історії Росії та України. До них належать праці Бровера, О. О. Нестеренка, Л. В. Хлібова, І. О. Гуржія, Л. Г. Мельника, Г. Д. Казьмирчука, В. М. Орлика, Т. І. Дерев'янкіна, О. М. Доніка та інші.

Кінець XIII і перша половина XIX ст. визначились глибокими соціально-економічними перетвореннями, які змінили вигляд Західної Європи і безпосередньо вплинули на розвиток Російської імперії. Важливим явищем епохи стала так звана «двійна революція» – промисловий переворот, який почався в Англії і охопив більшу частину Європи, і крах феодально-абсолютистських порядків під впливом ідей Великої Французької революції. Глобальні економічні, соціальні і політичні зміни не могли не торкнутись Російської імперії, у тому числі і Наддніпрянщину, однак проявились вони тут вельми своєрідно [1, с. 305].

Передумови промислового перевороту склалися в Імперії з середини XVIII ст. Їх поява була обумовлена:

– по-перше, науково-технічним прогресом: створення нових механізмів, які полегшували процес виробництва, дозволяли поглибити розподіл праці і звільнити руки багатьох працівників, робота яких, замінювалася машинами;

– по-друге, зародження капіталістичного устрою в господарстві: накопиченням капіталів, на основі яких окремі підприємці будували нові заводи з поступовим

формуванням постійного ринку вільнонайманої робочої сили [2, с. 168].

Однак в імперії до початку XIX століття не було у наявності необхідних передумов, серед яких важливішою є соціально-політична і економічна лібералізація [3]. Крім того, протягом першої половини XIX ст. продовжувала існувати феодально-кріпосницька система, масове закріпачення населення, що призвело до нестачі підприємців із вільним капіталом у тодішньому суспільстві, тобто середнього прошарку та вільнонайманої робочої сили. Саме це спричинило технологічну відсталість Російської імперії у порівнянні з країнами Європи. Промисловість періоду розкладу феодально-кріпосницької системи була представлена розгалуженою мережею кустарних закладів (дрібні селянські промисли та ремесла в містах), вотчинними і капіталістичними мануфактурами, першими фабрично-заводськими підприємствами [4]. Більш активно у промисловому підприємстві брала участь верхівка дворянства – великі латифундисти, які мали значні капітали й урядову підтримку [5, с. 104]. Так, наприклад, Імператорський указ, що затверджував умови на винний відкуп у Новоросійських губерніях, надавав значні пільги поміщикам, які мали вотчини та села. Вони звільнялися від сплати повідерного мита з вина, горілки й наливки, що в їхніх вотчинах виготовлялися й споживалися на місцях, а також перевозилися для дрібної торгівлі й шинків у межах належних їм сіл і дач, де такий продаж існував і раніше [6].

За соціальним складом населення України мало такий вигляд: дворянство становило 2,01%, духовенство – 0,97%, міські стани (купці, міщани, цехові – 10,5%), сільський стан (кріпаки і державні селяни, колоністи, військові поселенці) – 80,99%, військові – 4,19%, різночинці та інші – 1,34% [7, с. 167]. Панівним станом було дворянство, а найбільш численним станом – селянство (94% населення країни). Участь представників дворянського стану у промисловості першої половини XIX ст. було невелике [8, с. 130]. Господарство поміщиків обходилося примітивними засобами праці і було майже нерентабельним. Примітивна техніка в епоху кріпосництва була властива як сільському господарству, так і промисловості. Протягом першої половини XIX ст. у сільському господарстві України, як і в Росії в цілому, переважали знаряддя найдавнішого походження. Для обробки ґрунту вживались: плуг, соха, рало і борона, а у деяких місцях, крім цього, ексципатори і культиватори [9, с. 115]. Так, наприклад, І. Кравченко у своєму дослідженні про Ямпільський маєток пише: «Техніка його в ці часи була така: опис 1826 року нараховує плугів 11, лемешів до плугів 6, млинків 2; а опис 1836 року плугів шостиволових, очевидно дерев'яних, 6 шт., плугів малих пароволових старих 3 шт., лемешів залізних 3 шт., рал дерев'яних із залізними наральниками 15 шт., чересел 3 шт.,

борон нових по 12 залізних зубів 6 шт., борон старих 4 шт.» [10, с. 73]. Дешева кріпосна праця зумовлювала небажання поміщиків упроваджувати нові технології. У той же час поміщики були зацікавлені у розширенні торгівлі і промислу своїх селян. Ділова активність кріпосних сприяла внутрішньому ринку, збільшувала збут сільськогосподарських товарів. Також феодальний уряд у першу чергу захищав інтереси поміщиків, а поміщики були зацікавлені у підприємстві селян: оброки з торгуючих селян іноді доходили до кількох тисяч рублів на рік. В цілому грошовий оброк у цей період сплачувало 65,7% кріпосного населення Російської імперії і селянин був змушений добувати гроші [8, с. 130–131].

Проте, не зважаючи на викладене вище, саме в поміщицькому господарстві з'явилися перші зрушення у виробничому обладнанні. Пояснюється це тим, що великі поміщики (власники мануфактур) мали достатньо коштів, необхідних для технічного переустаткування власних підприємств, що обходилося часто в десятки, а то й у сотні тисяч карбованців. До того ж самодержавство всіляко підтримувало поміщицьке господарство (монополія на винокуріння, заборонні тарифи на довіз цукру, казенні замовлення на сукно, кредити тощо). Українські купці й міщани такими пільгами не користувалися [11].

Особливість розвитку Російської імперії полягала у тому, що вона належала до кола країн, у яких перехід до фабричної системи виробництва відбувався під впливом уже досягнутих результатів тих держав, які стали на цей шлях раніше. Тому імпортоване в імперію обладнання потрапляло тоді не у відповідні їм господарські, соціальні і політичні обставини, у зв'язку з чим вони не могли давати такий же виробничий ефект, як у місцях виготовлення [2, с. 170].

Використання машин у поміщицькому господарстві можна простежити за даними довозу машин з-за кордону та їхньої внутрішньої продукції в Україні. Довіз машин і моделей для хліборобства, фабрик, мистецтв і ремесел через порти Чорного і Азовського морів становив:

Таблиця 1

**Вартість обладнання у першій половині XIX ст.
у карб. сріблом [12, с. 10].**

Роки	Сума	Роки	Сума	Роки	Сума
1831	1.966	1840	32.143	1848	155.559
1832	2.301	1841	5.536	1849	224.121
1833	5.216	1842	4.361	1850	520.127
1835	16.621	1843	34.122	1851	174.126
1836	170	1844	44.793	1852	240.700
1837	12.667	1845	85.866	1853	435.655
1838	19.724	1846	68.536	1854	114.476
1839	44.027	1847	310.121	1856	247.678

Як зазначив С. Подолинський: «...праця біля машин на Україні впорядкована не дуже добре. А робота на машинах не зовсім легка й безпечна: машин недавно понавозили в нашу сторону; наші люди до них ще не дуже звикли й через те не рідко трапляється

лихо робітникові від машин» [13, с. 2]. В архівних документах зустрічаються десятки справ щодо нещасних випадків, особливо на цукрових заводах. Так, наприклад, у 1853 році в с. Езерной Васильківського повіту на цукровому заводі Браницького вибухнув фільтр, що спричинив загибель двох селян [14, арк. 1–4]. У 1855 та 1857 роках були зафіксовані випадки смерті на Плисовецькому цукровому заводі. Опіки отримали селянин Мельник і Шевчук, які потрапили в чан з патокою [15, арк. 1–7].

У зв'язку з цим поширення отримало не капіталістичне або не цілком капіталістичне використання машинної техніки.

Негативні наслідки щодо розвитку промисловості спостерігалися також через недостатність національних і відсутність зовнішніх інвестицій [16, с. 234]. Більшість дворян–поміщиків мали заборгованість перед найманими робітниками та постачальниками обладнання. Так поміщик Д. А. Трошинський мав заборгованість робітникам його маєтку в сумі 1014110 рублів 54 ½ коп. сріблом [17, арк. 1–46]. Поміщика А. Красновська мала заборгованість перед великобританським підданним Р. Діксом за період його управління цукровим заводом у сумі 28122 рублів сріблом [18, арк. 7–8]. Зустрічаються навіть випадки грабежів обладнання промисловцями один у одного. Так поміщик Парфенов для свого цукрового заводу перехопив обладнання купців Берштейнів, яке було направлено до його маєтку в м. Умань [19, арк. 2–4].

Неабиякий вплив на передумови розвитку технічного прогресу мали вихідці з-за кордону. Уряд Російської імперії часто залучав іноземців використовуючи при цьому їх досвід та уміння. На казенних мануфактурах, фабриках і заводах вихідці з-за кордону виступали орендарями, засновниками, директорами, інженерами, механіками, майстрами та простими робітниками. При цьому за національністю переважали уродженці таких «розвинутих» з бізнесової точки зору націй, як німці, голландці, британці, французи, бельгійці. Наприклад, у другій половині 90-х років XIII ст. Карло Гаскойн (шотландець) з'являється в Україні у Бахмутському та Донецькому повітах тодішнього Катеринославського намісництва, де, за наказом уряду імперії, активізує пошуки кам'яного вугілля і залізної руди. Також Шосткінська механічна фабрика, що займалася виготовленням капсул для солдатських рушниць, була заснована у 1848 році в Глухівському повіті Чернігівської губернії при активному сприянні бельгійського спеціаліста Фалліса [20]. Цей список можна доповнити десятками прикладів. До того ж у своїй статті В. М. Орлик зауважив: «...виникає низка поселень та колоній з іноземців, котрі отримали значні фіскальні преференції». Так, наприклад, учений зазначає: «На початку XIX ст. щодо податкових зобов'язань греків і болгар, котрі залишили турецькі володіння й прибули на поселення до Новоросійського краю, було прийнято рішення, що вони звільняються від податків на 10 років» [21].

У першій половині XIX ст. в Україні провідною галуззю промисловості була харчова (цукрова, горілчана, мукомельна). Досить розвинутими були також вовняна, паперова, шкіряна та салотопна промисловість [22, с. 33]. Протягом XIX ст. загальна чисельність

промислових підприємств збільшувалася. У 1814 році кількість промислових підприємств Російської імперії складала 3931 одиницю, що було на 50% більше, ніж у 1804 році. Із них 2110 підприємств мали дрібнотоварне виробництво. А у 1825 році загальне число підприємств становило 5261, тобто збільшилося на 33%. При цьому число дрібних підприємств зросло на 45%. Збільшилося також число фабрик і заводів по всій Україні [23, с. 49]. Число промислових підприємств в Україні у 1825 році:

Таблиця 2

Кількість промислових підприємств в Україні (1825 рік.) [24, с. 58].

Суконних	Залізних і чавунних	Салотопних	Свічних	Шкєряних	Скєляних і криштєлевих	Мідних	Міловєрних
103	136	95	54	85	37	30	25

Поміщицькі підприємства, що існували ще з минулого століття, у першій чверті XIX ст. продовжували розвиватися. Поміщицька мануфактура у цей період охоплювала найважливіші галузі виробництва: в руках поміщиків були зосереджені насамперед найбільші суконні мануфактури, які працювали як для постачання армії, так і на ринок. Число поміщицьких суконних мануфактур в Україні виросло за час 1814–1828 рр. з 37 до 69.

Поруч з поміщицькою мануфактурою у першій – на початку другої чверті XIX ст. у ряд промислових галузей в Україні успішно проникав купець. У 1832 р. число підприємств в Україні становило 304. При цьому за даними 1831 року 94,1% з них належали купцям і тільки 5,95% поміщикам [24, с. 59].

Кожного року число підприємств зростало. У 1845 році в Київській губернії нараховувалося 484 підприємства, на яких було вироблено товарів на суму 5118739,71 карбованці [25, с. 447]. У військово-статистичному огляді Київської губернії за 1848 р. зустрічаємо: «Кроме фабрик: кожевенных, суконных и др., заводов: кирпичных, винокуренных и др., ... в значительном количестве устроены свекло-сахарные заводы» [26, с. 112]. У 1848 р. в губернії було виготовлено 90.777 пудів цукрового піску [27, с. 80]. А у 1851 році ця цифра збільшилася і становила 370.000 пудів [28, арк. 2]. У 1843 р. купці К. Яхненко і П. Смирненко побудували перші в країні парові цукровий і рафінадний заводи поблизу с. Мліва Черкаського повіту Київської губернії. Тут розташовано ціле промислове містечко. «Крім величного семиповерхового будинку цукроварні на 260 десятинах орендованої у князя Воронцова землі, – писав сучасник, – побудовано було до 150 будинків для службовців, кожний з окремою садибою, городом і садом... У містечку височилася велика будівля – «головна контора»... У містечку був свій театр, паровий млин, машинобудівний завод. На цукроварні і в містечку було газове освітлення, котрим на той час користувались тільки два або три міста в Росії». Вартість цукроварні визначалася в 1 млн. крб., розрахована вона була на переробку 200 тис. берк.

цукрових буряків і виробництво 400 тис. пудів рафінаду» [29, с. 101].

У 1845 році у Волинській губернії налічувалося 440 підприємств, які виготовляли товарів на суму 1148519 крб., де працювало 6337 особи. Найбільш розвиненими були суконні заводи, яких нараховувалося на цей період 87 з виробництвом 447721 крб., цукрово-бурякові – 10 з виробництвом 635970 крб., шкіряні – 96 з виробництвом продукції на 79631 крб., паперові – 8 з виробництвом 47785 крб. Найчисельніша кількість робітників припадала на суконні виробництва і становила 3153 особи. Це майже половина зайнятого населення губернії [30, с. 96]. У волинській губернії на першому місці серед промисловців перебувала княгиня Марія Сангушко, власниця половини Заславського повіту. Тут їй належали кращі краї суконної фабрики (щорічне виробництво близько 113 тис. рублів сріблом) і свічний завод і, відповідно, близько 2500 руб.) у м. Славути, паперова фабрика в с. Міхля понад (6 тис. руб.) та рафінадний завод у м. Шепетівці (понад 500 тис. руб.) [31, с. 20–21].

Варто зазначити, що у Подільській губернії у 1845 році тут було 584 фабрик і заводів, що мали обороти на суму 1,159,571 руб. сріблом. Перше місце займали винокурні заводи, їх налічувалося 118 з цінністю річного виробництва до 1,011,796 рублів сріблом. Другими за чисельністю були суконні фабрики – 105, їх річне виробництво оцінювалось у 49,736 рублів сріблом. Крім того тут існували 77 цегляних заводів з виробництвом на 15,590 рублів сріблом. Також великі вигоди надавала цукрово-бурякова промисловість, що налічувала 25 підприємств з виробництвом цукру в 308,908 рублів сріблом [32, с. 120–122].

У Чернігівській губернії у 1846 році було 938 фабрик і заводів. Найбільш розвиненими були винокурні, цукрово-бурякові та сукняні підприємства. Винокурних заводів у губернії налічувалося 650, на яких приблизно викурювалось на рік вина до 3-ох млн. відер. Винокуріння Чернігівської губернії в основному роздавалося на відкуп, так само і шинки, яких нараховувалося 395 штук. Щодо суконних заводів, то їх нараховувалося 24. З виробництва і оснащення потужною вважалася суконна фабрика купця першої гільдії Ісаєва в колонії Нові Межиричі в Суразькому повіті. На фабриці працювало 400 осіб цілий рік і вироблялося до 5,000 поставів сукна. Фабрика не виробляла сукна низьких сортів і вела торгівлю з китайцями [33, с. 104–105].

У 1848 році Полтавська губернія володіла 609 дрібними і великими заводами та фабриками. Найбільші успіхи досягались на винокурних, селітрових та суконних підприємствах.

Важливе значення також мали селітрові заводи, яких нараховувалося 73. Так, Зиньківський повіт за кількістю селітрових заводів у Полтавській губернії займав перше місце. У ньому нараховувалося 29 заводів, які виробляли 24,145 пудів селітри на суму 120,725 рублів сріблом.

Кількість суконних підприємств губернії становила 17. Наприклад, у 1844 році в Прилуцькому повіті фабрика, яка належала князю Юсупову в с. Ряшках, виготовляла сукна до 30,3000 аршин на суму 18,064 рублів. На фабриці працювало 873 особи [34, с. 55].

За нашими підрахунками з даних, які наводить О.О.Нестеренко, у 1846 році у Харківській губернії

нараховувалось 424 заводів та фабрик з обсягом виробництва на суму 1899117 крб. В губернії найбільшу кількість заводів і фабрик становили винокурні – їх було 139 з сумою вироблених товарів 704396 крб. Друге місце посідають селітрові заводи – їх кількість становила 66 підприємств з виробництвом на 210,222 крб. Також непогані успіхи мала цукрова промисловість, яка нараховувала 17 підприємств. Незважаючи на незначну чисельність цукрових підприємств у губернії, обсяг виробництва становив 177015 крб. [25, с. 423].

Фабрична і заводська промисловість у 1844 році в Катеринославській губернії в основному через малозаселеність не мала великих успіхів у виробництві. Так, за архівними даними, в губернії нараховувалося лише 60 фабрик і заводів, що виготовляли товари на суму 434,330 крб. [35, арк. 16–17]. Але через кілька років, а саме у 1848 році, кількість підприємств в губернії зросло у 4 рази і становило 260 підприємств з виробництвом на 1103223 крб. [36, арк. 1–19]. За даними воєнно-статистичного огляду 1850 р. поміж всіх заводів переважають винокурні, салотопні, суконні, чугунні. На винокурних заводах на рік викурювалось 1,226,640 відер, на суму 1 млн. сріблом. Усіх винокурних заводів в губернії було 272 і належали вони поміщикам. Суконних фабрик налічувалось 6, серед них – фабрика в Слов'яносербському повіті, с. Красний Кут, поміщика Попкова. На цій фабриці щорічно вироблялося до 13,000 аршин сукна ціною від 1 руб. 50 коп. до 4 рублів сріблом [37, с. 136–137].

Ще одна суконна фабрика знаходилась в Катеринославському повіті в селі Вицетарасівка поміщика П. А. Струкова. На фабриці вироблялось 4,500 аршин солдатського сукна [38, арк. 86–89].

В Таврійській губернії у 1848 році нараховувалось 535 фабрик та заводів, які виробляли товари на суму 741543,16 крб. [39, арк. 5–6, 22]. У воєнно-статистичному огляді Таврійської губернії щодо розвитку всіх підприємств вказувалося: «...заведення скорее могут быть отнесены к ремесленным занятиям; а большая часть их, в строгом смысле, никогда не ставится в разряд фабрик и мануфактур» [40, с. 176].

Характеризуючи промисловість Херсонської губернії, варто зазначити, що у 1844 році нараховувалось 153 заводи та фабрики з обсягом виробництва на 929276 крб. [41, арк. 31–32]. Промисловість губернії обмежувалася винокурінням, виробництвом канатів і добуванням селітри. Щорічно в губернії викурювалось в середньому 719,250 відер горілки. У 1846 році налічувалося 103 винокурних заклади, із яких 81 був розташований у Бобринецькому і Олександрівському повітах, де викурювалося до 150,000 відер горілки. У 1849 році в Херсонській губернії знаходилося два цукрово-бурякові заводи, на яких виварювалося 3,000 пудів цукрового піску. Вся заводська і мануфактурна промисловість у 1856 році надавала товарів на суму 2,080,861 руб. [42, с. 28].

Зростання товарного виробництва і зміцнення національного ринку в першій половині XIX ст. сприяли значному росту внутрішньої торгівлі, а надалі і зовнішньої. Вже на самому початку XIX ст. чорноморські порти і порти Азовського моря починають грати провідну роль в експорті пшениці з Російської імперії. У 1805 році експорт із цих портів становив (1693163 четв.) [43, с. 102].

З наведених даних можна зробити висновок, що перша половина XIX століття у Наддніпрянській Україні характеризувалась процесом розкладу феодалізму та розвитком капіталістичного устрою, що носили вкрай гострий та суперечливий характер, і були обумовлені різноманітним соціально-економічним умовам, а саме гальмуючим впливом пануючого класу поміщиків-кріпосників на чолі з царським урядом. Також слід зауважити, що у першій половині XIX століття найбільш яскраво були розвинені ті галузі промисловості, де капіталістична мануфактура ставала головною формою виробництва.

Список використаних джерел

1. Орлов А. С. Основы курса истории России / [Орлов А. С., Полунов А. Ю., Терещенко Ю. Я.]; под ред. А. С. Орлова. – Москва: Простор, 2008. – 637 с.
2. Деревянко А. П., Шабельникова Н. А. История России: учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 560 с.
3. Орлов П. О. История науки и техники [Электронный ресурс] / П. О. Орлов. – Режим доступа: <http://uchebnik-online.net/book/344-istoriya-nauki-i-texniki-kurs-lekcij-orlov-po-22-1-promyshlennaya-revoluciya-predposylki-yetaru-posledstviya-osobnosti-promyshlennogo-perevorota-v-rossii.html>
4. Хлібова Л. В. Промисловий переворот та особливості становлення індустріального суспільства в Україні [Електронний ресурс] / Л. В. Хлібова. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Istoria/21080.doc.htm
5. Донік О. М. Промислове підприємство дворянства в Україні (1861–1900 рр.) / О. М. Донік // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип.12. – С.103–118.
6. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 631 с.
7. Уперенко М. О. Економічна історія України: Навчальний посібник / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнецов, Г. К. Парієнко, Т. Х. Коломійчук, Л. В. Петришина; В.о. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова; За ред. М. О. Уперенко. – Харків: Одісей, 2004. – 496 с.
8. Верещагин А. С., Хайрутдинов Р. Т. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX в. Учебное пособие. – Уфа: УГНТУ, 2009. – 245 с.
9. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
10. Кравченко І. Ямпільський масток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст. / І. Кравченко // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. – К.: Держвидав України, 1927. – Т.2. – С.56–95.
11. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
12. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму / І. М. Бровер. – Одеса 1. – 1931. – 175 с.
13. С. Подолінський. Ремесла і хвабрики на Україні. – Женева, 1880. – 147 с.
14. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.1. – Спр. Од.зб. 10464. Переписка с Васильковским земским судом о смерти крестьянина Нижника Д. И. и крестьянина Петрошенка П. обожженных при взрыве фильтра на Езернянском сахарном заводе графа Браницкого, 4 апреля – 28 апреля 1853 г.
15. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.32. – Спр. Од.зб. 1293. Дело о смерти крестьянина Мельника от ожогов и ожого крестьянина Шевчука, упавши в чан с патокою на Плиснивецком заводе, 16 декабря 1855 – 25 февраля 1857 гг.
16. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
17. Ф.486 «Киевская палата гражданского суда». – Оп.9. – Спр.425. Відомості боргів поміщика Київського повіту Д. А. Трошинського: заборгованості робітникам його цукрових заводів у мастку Кагарлик та с. Пивці та працівникам його повіту, Ізювтя 1861 – вересень 1862 р.

18. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.171. – Спр.799. Дело по жалобе великобританского подданного Р. Дикса на помещицу А. Красновскую за невыплату денег, следующих по контракту за время управления сахарным заводом в Райгороде, 27 ноября 1858 – 22 августа 1859 г.
19. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.34. – Спр.1304. – Арк. 1–73. Дело о захвате помещиком с. Жижны Парфеновым для своего сахарного завода машин, принадлежащих купцам Бергштейнам и следовавшим в г. Умани, 19 ноября 1858 г. – 5 апреля 1858 г.
20. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: [монографія] / Олександр Машкін, НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. О. П. Ресніт. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 449 с.
21. Орлик В. М. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX століття / В. Орлик // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – Вип.23. – С.149–156. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2007_23_26.
22. Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні [Текст] / Л. Г. Мельник; В-во вищ. і серед. спец. освіти УРСР, Київ держ. Ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К.: [б. в.], 1969. – 68 с.
23. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.
24. Ястребов Ф. І. Нариси з історії України. Вип.8: Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття / АН УРСР. Інститут історії України; Відп. ред. С. Н. Белоусов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 274 с.
25. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні [В 3 ч.]. – Ч.1: Ремесло і мануфактура / Відп. ред. Л. Е. Горелік. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.
26. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч.1. Киевская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1848. – 871 с.
27. Плевако О. До матеріалів з історії цукробурякової промисловості України // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.90.
28. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.800. – Спр.322. Сведения о количестве свеклосахарных заводов и количестве вырабатываемого сахара в Киевской губ., 1850–1851 г.
29. Довжук І. В. Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині XIX ст. / І. Довжук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С.101.
30. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч.3. Вольнская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1850. – 158 с.
31. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – №5.
32. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч.2. Подольская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1849. – 284 с.
33. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XII. Ч.2. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1851. – 194 с.
34. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XII. Ч.3. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1848. – 123 с.
35. Ф.1 «Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора». – Оп.1. – Спр. Ед. хр. 4. Сведения о фабриках и заводах в Екатеринославской губернии. – 1844.
36. Ф.3 «Главный статистический комитет Новороссийского края». – Оп.1. – Спр.83. Сведения о фабриках и заводах в Екатеринославской губернии. – 1848.
37. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч.4. Екатеринославская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1850. – 207 с.
38. Ф.1 «Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора». – Оп.192. – Спр. Ед. хр. 48. Ведомости о суконной фабрике принадлежащей П. А. Струкову в Екатеринославской губернии. – 1848.
39. Ф.3 «Главный статистический комитет Новороссийского края». – Оп.1. – Спр.83. Сведения о фабриках и заводах в Таврической губернии. – 1848.
40. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч.2. Таврическая губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1849. – 339 с.
41. Ф.1 «Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора». – Оп.1. – Спр. Ед. хр. 4. Ведомость о фабриках и заводах в Херсонской губернии. – 1844.
42. Штукенберг А. И. Статистические труды Ивана Федоровича Штукенберга. Статья 34: Описание Херсонской губернии. – С.–Петербург, 1859. – 72 с.
43. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов-на-Дону, 1963. – 102 с.

References

1. Orlov A. S. Osnovy kursa istorii Rossii / [Orlov A. S., Polunov A. Ju., Tereshhenko Ju. Ja.]; pod red. A. S. Orlov. – Moskva: Prostor, 2008. – 637 s.
2. Derevjanko A. P., Shabel'nikova N. A. Istorija Rossii: ucheb. posobie. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2006. – 560 s.
3. Orlov P. O. Istorija nauki i tehniki [Elektronnyj resurs] / P. O. Orlov. – Rezhym dostupu: <http://uchebnik-online.net/book/344-istoriya-nauki-i-texniki-kurs-lekcij-orlov-po/22-1-promyshlennaya-revoluciya-predposylki-yetapy-posledstviya-osobennosti-promyshlennogo-perevorota-v-rossii.html>
4. Hlibova L. V. Promyslovij perevorot ta osoblyvosti stanovlennja industrial'nogo suspil'stva v Ukraini [Elektronnyj resurs] / L. V. Hlibova. – Rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Istoria/21080.doc.htm
5. Donik O. M. Promyslove pidpryjemnyctvo dvorjanstva v Ukraini (1861–1900 rr.) / O. M. Donik // Probl. istorii Ukrainy XIX – nachatu XX st. – 2007. – Vyp.12. – S.103–118.
6. Orlyk V. M. Podatkova polityka Rosijs'koj imperii v Ukraini v doreformenij period / V. M. Orlyk. – Kirovograd: Imeks – LTD, 2007. – 631 s.
7. Uperenko M. O. Ekonomichna istorija Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk / M. O. Uperenko, E. A. Kuznjecov, G. K. Parijenko, T. H. Kolomijchuk, L. V. Petryshyna; V.o. Odes. nac. un-t im. I. I. Mechnykova; Za red. M. O. Uperenko. – Harkiv: Odisej, 2004. – 496 s.8. Vereshhagin A. S., Hajrutdinov R. T. Istorija rossijskogo predprinimatel'stva: ot istokov do nachala XX v. Uchebnoe posobie. – Ufa: UGNTU, 2009. – 245 s.
9. Gurzhij I. O. Rozklad feodal'no-kriposnye'koi' systemy v sil's'komu gospodarstvi Ukrainy pershoj' polovyny XIX st. / I. O. Gurzhij. – K.: Derzhpolitvydav URSR, 1954. – 451 s.
10. Kravchenko I. Jampil's'kyj majetok naprykinci XVIII ta v pershij chverti XIX st. / I. Kravchenko // Studii' z istorii' Ukrainy naukovo-doslidnoi' katedry istorii' Ukrainy v Kyjevi. – K.: Derzhvydav Ukrainy, 1927. – T.2. – S.56–95.
11. Mel'nyk L. G. Tehnichnyj perevorot na Ukraini u XIX st. / L. G. Mel'nyk. – K.: V-vo Kyi'vs'kogo universytetu, 1972. – 240 s.
12. Brover I. M. Ukraini na perelomi do promysloвого kapitalizmu / I. M. Brover. – Odesa 1. – 1931. – 175 s.
13. S. Podolyns'kyj. Remesla i hvabryky na Ukraini. – Zheneva, 1880. – 147 s.
14. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyns'kogo general-gubernatora». – Op.1. – Spr. Od.zb. 10464. Peregiska s Vasil'kovskim zemskim sudom o smerti krest'janina Nizhnika D. I. i krest'janina PetrosHENKA P. obozhzhennyh pri vzryve fil'tra na Ezerjnanskom saharnom zavode grafa Branickogo, 4 aprelya – 28 aprelya 1853 g.
15. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyns'kogo general-gubernatora». – Op.32. – Spr. Od.zb. 1293. Delo o smerti krest'janina Mel'nika ot ozhogov i ozhoge krest'janina Shevchuka, upavshi v chan s patokuju na Plisniveckom zavode, 16 dekabrja 1855 – 25 fevralja 1857 gg.
16. Lanovyk B. D., Matysjakevych Z. M., Matejko R. M. Ekonomichna istorija Ukrainy i svitu: Pidruhnyk / Za red. B. D. Lanovyka. – K.: Vikar, 1999. – 737 s.
17. F.486 «Kievskaja palata grazhdanskogo suda». – Op.9. – Spr.425. Vidomosti borgiv pomishhika Kyi'vs'kogo povitu D. A. Troshhyns'kogo: zaborgovanosti robitnykam jogo cukrovyh zavodiv u majetku Kagarlyk ta s. Pycvi ta pracivnykam jogo povitu, lzhovtnja 1861 – veresen' 1862 r.
18. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyns'kogo general-gubernatora». – Op.171. – Spr.799. Delo po zhalobe velikobritanskogo poddannogo R. Diksa na pomeshhicu A. Krasnovskuju za nevyplatu deneg, sledujushhij po kontraktu za

время управленія сажарным заводом в Ражгороде, 27 нојабрја 1858 – 22 августа 1859 г.

19. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyns'kogo general-gubernatora». – Op.34. – Spr.1304. – Ark. 1–73. Delo o zahvate pomeshhikom s. Zhizhny Parfenovim dlja svoego sажарного завода машин, prinadlezhshih kupcam Bergishtejniam i sledovavshim v g. Umani, 19 noјабрја 1858 г. – 5 апрелја 1858 г.

20. Mashkin O. M. Inozemci v social'no-ekonomichnomu zhytti Ukraїny kincja XVIII – pershoї polovyny XIX st.: [monografija] / Oleksandr Mashkin, NAN Ukraїny. In-t istorii' Ukraїny; Vidp. red. O. P. Rejent. – K.: In-t istorii' Ukraїny NANU, 2008. – 449 s.

21. Orlyk V. M. Inozemni pereselenci j kolonisty v podatkovij polityci Rosijs'koi imperii' u kinci XVIII – seredyni XIX stolittja / V. Orlyk // Etnichna istorija narodiv Jevropy. – 2007. – Vyp.23. – S.149–156. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2007_23_26.

22. Mel'nyk L. G. Promyslovij perevorot v Rosii' i na Ukraїni [Tekst] / L. G. Mel'nyk; V-vo vyssh. i sered. spec. osvity URSS, Kyi'v derzh. Un-t im. T. G. Shevchenka. – K.: [b. v.], 1969. – 68 s.

23. Kaz'myrchuk G. D., Solovjova T. M. Social'no-ekonomichnij rozvytok Pravoberezhnoi' Ukraїny v pershij chverti XIX stolittja / G. D. Kaz'myrchuk, T. M. Solovjova. – K.: Mizhnarodna finansova agencija, 1998. – 174 s.

24. Jastrebov F. I. Narysy z istorii' Ukraїny. Vyp.8: Jastrebov F. Ukraїna v pershij polovyni XIX stolittja / AN URSS. Instytut istorii' Ukraїny; Vidp. red. S. N. Bjelousov. – K.: Vyd-vo AN URSS, 1939. – 274 s.

25. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukraїni [V 3 ch.]. – Ch.1: Remeslo i manufaktura / Vidp. red. L. E. Gorelik. – K.: Vyd-vo AN URSS, 1959. – 496 s.

26. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. X. Ch.1. Kievskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1848. – 871 s.

27. Plevako O. Do materialiv z istorii' cukroburjakovoї promyslovosti Ukraїny // Ukraїna. – 1925. – Kn.5. – S.90.

28. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyns'kogo general-gubernatora». – Op.800. – Spr.322. Svedenija o kolichestve sveklosажарnyh заводов i kolichestve vyrabatyvaemogo sahara v Kievskoj gub., 1850–1851 g.

29. Dovzhuk I. V. Cukrova promyslovist' Naddniprovs'koi' Ukraїny v seredyni XIX st. / I. Dovzhuk // Naukovі praci istorичного fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universytetu. – Zaporizhzhja: Prosvisa, 2005. – Vyp. XIX. – S.101.

30. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. X. Ch.3. Volynskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1850. – 158 s.

31. Donik O. M. Promyslove pidpryjemnyctvo dvorjanstva Ukraїny v XIX st.: urjadova polityka, osoblyvosti rozvytku, galuzevi naprjamky / O. M. Donik // Ukraїns'kij istorичnyj zhurnal. – 2007. – №5.

32. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. X. Ch.2. Podol'skaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1849. – 284 s.

33. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. XII. Ch.2. Chernigovskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1851. – 194 s.

34. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. XII. Ch.3. Poltavskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1848. – 123 s.

35. F.1 «Upravlenie Novorossijskogo i Bessarabskogo general-gubernatora». – Op.1. – Spr. Ed. hr. 4. Svedenija o fabrikah i zavodah v Ekaterinoslavskoj gubernii. – 1844.

36. F.3 «Glavnyj statisticheskij komitet Novorossijskogo kraja». – Op.1. – Spr.83. Svedenija o fabrikah i zavodah v Ekaterinoslavskoj gubernii. – 1848.

37. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. XI. Ch.4. Ekaterinoslavskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1850. – 207 s.

38. F.1 «Upravlenie Novorossijskogo i Bessarabskogo general-gubernatora». – Op.192. – Spr. Ed. hr. 48. Vedomosti o sukunnoj fabrike prinadlezhshhej P. A. Strukovu v Ekaterinoslavskoj gubernii. – 1848.

39. F.3 «Glavnyj statisticheskij komitet Novorossijskogo kraja». – Op.1. – Spr.83. Svedenija o fabrikah i zavodah v Tavricheskoj gubernii. – 1848.

40. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. XI. Ch.2. Tavricheskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1849. – 339 s.

41. F.1 «Upravlenie Novorossijskogo i Bessarabskogo general-gubernatora». – Op.1. – Spr. Ed. hr. 4. Vedomost' o fabrikah i zavodah v Hersonskoj gubernii. – 1844.

42. Shtukenberg A. I. Statisticheskie trudy Ivana Fedorovicha Shtukenberga. Stat'ja 34: Opisanie Hersonskoj gubernii. – S.–Peterburg, 1859. – 72 s.

43. Zolotov V. A. Vneshnjaja torgovlja Juzhnoj Rossii v pervoj polovine XIX veka. – Rostov-na-Donu, 1963. – 102 s.

Poloz K. Y., postgraduate student, Department of Social Sciences and Information and Archives, Central Ukrainian National Technical University (Ukraine, Kropyvnytskyi), poloz_katerina@mail.ru

Basic factors for industrial development of Dniper Ukraine in the first half of the XIX century

The presented article is devoted to study the main factors of the backward capitalist transformations in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the nineteenth century. The relevance of the research is in the fact that nowadays Ukrainian society is experiencing a phase of rethinking of the historical experience of pre-revolutionary Russian Empire in all spheres of practical life. Based on analysis of literature and archival documents in the article deals with the problem of nobility as a factor of industrial development of Dnieper Ukraine in the first half of the nineteenth century. There was shown that nobility represented in the country the most prepared layer of society at the beginning of the new socio-economic relations.

In the article the general historical situation of the state of the industrial on Ukrainian earth of the first of XIX century. By writing the article we used such methods as historical, comparison, system.

Keywords: industrial revolution, industry, landlord economy, enterprise, sugar industry.

* * *

УДК 930.2

Гай-Нижник П. П.,

доктор історичних наук, академік Української академії наук, завідувачий відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (Україна, Київ), Hai-Nyzhnyuk@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВЗАЄМИН ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (1917–1918 РР.)

Висвітлюється процес налагодження українсько-грузинських взаємин за Центральної Ради під час Української Народної Республіки, а також становлення дипломатичних відносин між Українською Державою (за гетьманату П. Скоропадського) та Грузинською Демократичною Республікою.

Ключові слова: українсько-грузинські взаємини, УНР, Українська Держава, Грузинська Демократична Республіка.

Українсько-грузинські взаємини мають давню історію і сягають своїх витоків ще часів Русі, проте новітнє відродження і поглиблення зв'язків між цими народами могло відбутися на якісно вищому рівні лише із визволенням обох країн з-під гніту імперської Росії. Лютнева 1917 р. революція у Петрограді призвела до падіння самодержавства Романових, краху імперії, посиленню відцентрових процесів в Росії та відродження національних автономно-федералістських рухів, які досить швидко набули не лише виразних культурно-просвітницьких ознак, а й окремих соціально-політичних характеристик із певними самостійницькими осередками. Настав швидкоплинний процес становлення колишніх російських колоній на шлях відновлення власних національних держав. Не були винятком у цих динамічних перетвореннях й український та грузинський народи.

Українсько-грузинське політичне зближення розпочалося із самого початку падіння царату. Так, наприклад, вже 19 березня 1917 р. представник грузинських організацій у Ростові разом із французьким консулом